Premium e-Journal of Social Sciences

Premium Sosyal Bilimler E-Dergisi
Uluslararası Hakemli Dergi- International Refereed Journal
ISSN: 2687-5640

Received / Makale Geliş Tarihi 14.05.2026
Published / Yayınlanma Tarihi 31.07.2026
Volume (Issue) Cilt (Sayı) 10 (68)
pp / ss 1096-1105

Research Article /Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.21032542
Mail: editor@pejoss.com

Engin Dalcı
https://orcid.org/0000-0003-3831-5473
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya / TÜRKİYE
ROR Id: https://ror.org/013s3zh21

Ahmed Gazzâlî'nin Aşk Tasavvurunda Metafizik ve Ontolojik Aşk[1]

Metaphysical and Ontological Love in Aḥmad al-Ghazālī's Conception of Love

ÖZET

Ahmed Gazzâlî, tasavvuf tarihi açısından önemli bir figürdür. Abisi İmâm Gazzâlî'nin haklı şöhreti, onun geri planda kalmasına sebebiyet vermiş ve bilhassa akademik çalışmalara pek konu edilmemiştir. Bu durum onun görüşlerinin bilinmesi ve yayılması hususunda yetersiz kalınmasına sebep olmuştur. Ahmed Gazzâlî'nin diğer sûfîlerden temeyyüz ettiği husus; aşk üzerine kaleme aldığı Sevânih adlı eseridir. Eserinde aşkın, âşıkın ve mâşukun hususiyetlerini çokça veciz ve bir o kadar da kapalı bir üslupla ele almıştır. Kendisinden önce ve sonra aşkın bu şekilde ve bu seviyede ele alındığı bir eser daha kaleme alınmamıştır. Bu durum, Sevânih'in çığır açan, eşsiz bir eser olarak nitelenmesini sağlamıştır. Bu çalışmada onun engin aşk tasavvuru dünyasına bir nebze de olsa kapı aralamak için, aşkı anlatırken öne çıkardığı iki temel unsur ele alınmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki, nesnesiz aşk tasavvurudur. Aşk söz konusu olduğunda önemli olan aşkın kendisi ve âşıktır. Mâşuk ise geri planda kalmaktadır. Zira mâşuk, kendisine sevdalı bir âşık söz konusu olduğunda mâşukluk sıfatı kazanabilir. Bu sebeple Ahmed Gazzâlî, aşkı anlatırken mâşukun kim olduğunun önemsiz olduğunu düşünür. Bu durum aşkın metafizik boyutunu teşkil eder. Aşk yolculuğunun baş oyuncusu âşıktır. Ahmed Gazzâlî'nin aşk tasavvurunda âşık, birçok çetin imtihanla mücadele ederek, aşk yolculuğunun engellerini tek tek aşması gereken taraftır. Âşıkın en mühim ve zorlu imtihanı ise, kendi varlığından vazgeçmesidir. Kendini feda etmeli ve mâşukta fâni olmalıdır. Aşkın kemâli ancak bu şekilde gerçekleşebilir. Ahmed Gazzâlî'ye göre asıl var oluş; yok oluştur. Bu da bize aşkın ikinci temel unsuru olan ontolojik boyutunu sunmaktadır. Çalışmamızda öncelikle Sevânih'te dilin sınırları ele alınacak, ardından aşkın metafizik ve ontolojik boyutları temellendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ahmed Gazzali, Aşk, Âşık, Metafizik, Ontoloji.

ABSTRACT

Aḥmad al-Ghazālī is a prominent figure in the history of Sufism. The justified renown of his elder brother, Imām al-Ghazālī, has caused him to remain in the background, and he has consequently been rarely subjected to academic research. This situation has led to an insufficiency in the recognition and dissemination of his views. The primary point where Aḥmad al-Ghazālī distinguishes himself from other Sufis is his work titled Savāniḥ, which he penned on love. In this work, he addresses the characteristics of love (ʿishq), the lover (ʿāshiq), and the beloved (maʿshūq) in a highly concise yet profoundly esoteric style. No other work has been written before or after him in which love is treated in this manner and at this level. This circumstance has led Savāniḥ to be characterized as a groundbreaking and unique masterpiece. In order to offer a glimpse of his profound conception of love, this study examines two fundamental elements that he prioritizes when elucidating love. The first of these is the conception of objectless love. When love is concerned, what truly matters is love itself and the lover, while the beloved remains in the background. For the beloved can only acquire the attribute of belovedness in the presence of a lover who is enamored with them. For this reason, Aḥmad al-Ghazālī posits that the identity of the beloved is irrelevant when describing love, an approach that constitutes the metaphysical dimension of love. The protagonist of the journey of love is the lover. In Aḥmad al-Ghazālī's conception of love, the lover is the one that must struggle against numerous arduous trials and overcome the obstacles of the journey of love one by one. The most vital and challenging trial for the lover is to renounce his own existence. He must sacrifice himself and undergo annihilation (fanā') in the beloved. The perfection of love can only be realized in this manner. According to Aḥmad al-Ghazālī, true existence is non-existence, which provides us with the ontological dimension as the second fundamental element of love. In this study, the limits of language in Savāniḥ will be addressed first, followed by an attempt to substantiate the metaphysical and ontological dimensions of love.

Keywords: Sufism, Aḥmad al-Ghazālī, Love, Lover (ʿāshiq), Metaphysics, Ontology.

[1] Bu makale, yazarın Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Dilaver Gürer danışmanlığında hazırlanmakta olan "Ahmed el-Gazzâlî'nin Hayatı, Eserleri ve Aşk Anlayışı" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

1. GİRİŞ

Ahmed Gazzâlî İran'ın Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Abisi İmâm Gazzâlî ile ilim yolculuğuna birlikte başladıklarından (Mücâhid, hş. 1394, s. 13) hareketle 451-453 (1059-1061) yılları arasında doğmuş olabileceği tahmin edilmektedir. Zira İmâm Gazzâlî'nin 450 (1058) yılında doğduğu bilinmektedir. Hayatı hakkında bibliyografik kaynaklarda ne yazık ki çok az bilgi mevcuttur. Abisi İmâm Gazzâlî'nin haklı şöhretinin, onun geri planda kalmasına sebep olduğu söylenebilir. Gazzâlî kardeşler henüz ufak yaştayken, eğitimleri için, babaları tarafından bir sûfî dostuna emanet edilmişlerdir (Zerrînkûb, 2007, s. 26). Ahmed Gazzâlî gençliğinde ilim konusunda titiz davranmış, ciddi bir tahsil hayatı geçirmiş, daha sonra da tasavvufa meylederek uzlete çekilmiş ve sûfîlere hizmette bulunmuştur (İbn Kesîr, 1413/1993, ss. 547-548). Sûfîlerin lisanı ile konuşabilecek hâle gelinceye kadar bu halveti ve uzleti sürdürmüştür (Sübkî, 1413/1992, s. 6/60). Belirli bir olgunluğa eriştikten sonra irşad faaliyetleri için, başta Bağdat olmak üzere, Tebriz, Hemedân, Kazvîn ve Anadolu'ya seyahatler düzenlemiştir. Bir aralık, abisi İmâm Gazzâlî'ye niyâbeten, Nizâmiye Medresesi baş müderrisliği vazifesinde bulunmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, s. 17/18; İbnü'l-Esîr, 1417/1997, s. 8/396; Zehebî, 1413/1993, s. 35/126). Başta *Sevânih* olmak üzere, tevhîd hususunda kaleme aldığı *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd* ve Bağdat'ta verdiği sohbetlerin talebesi tarafından kayda geçirilmesiyle teşekkül eden *Mecâlis* adlı kitaplar, öne çıkan eserleri arasındadır. Bunlardan maada *Risâletu't-tuyûr/Destân-ı Morgân* adlı eser ile *Risâle-i ʿAyniyye*, *Nâmehâ-yı Ahmed-i Gazzâlî* ve *Vasiyyetnâmehâ/Pendnâmehâ* isimli mektuplar da kendisine aittir. Ayrıca İmâm Gazzâlî'nin meşhur eseri *İhyâ'*yı, *Lübâbü'l-İhyâ'* ismiyle ihtisâr etmiştir.

Ahmed Gazzâlî'nin eserlerinin önemli bir kısmının Farsça olması ve İran topraklarında yetişmiş ve ömrünün büyük kısmını orada geçirmiş olması hasebiyle İranlı araştırmacılar tarafından nispeten çok daha fazla çalışılmıştır. Lâkin gerek ülkemizde gerek dünyada onunla ilgili çalışmalar son derece kısıtlıdır. Çalışmamız ile onun aşk hususundaki görüşlerine makale sınırları içerisinde yer vererek, bilinirliğinin arttırılması ve araştırmacıların dikkatlerinin çekilmesi amaçlanmıştır.

İnsanlık tarihi boyunca, insanların zihinlerini ve gönüllerini en çok meşgul eden meselelerden birisi hiç şüphesiz aşk olmuştur. Bu sebeple aşk, edebiyatın ve sanatın birçok dallarında farklı suret ve tarzlarda ele alınmıştır. Var olduğumuz sürece de kuşkusuz insanlık için ehemmiyetli bir mesele olmaya devam edecektir.

Tasavvuf özeline geldiğimizde ise; tabii olarak aşk meselesi daha çok "ilâhî aşk" üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Birçok mutasavvıf, kul ile Allâh arasındaki irtibatı temellendirmeye çalışırken, ilâhî aşkı merkeze almaya özen göstermişlerdir. Allâh sevgisini anlatırken, onların genellikle tercih ettikleri kavram; "حبّ/hubb" (sevgi) kökünden türetilen "muhabbet" kelimesidir. Kuşeyrî (öl. 465/1072), muhabbetin âlimler ve sûfîler tarafından farklı algılandığını ifade eder. Ona göre âlimlerin muhabbetten kastı iradedir. Sûfîler ise farklı düşünmektedir. Onlara göre iradenin, Kadîm olan Allâh'a taalluku yoktur. Lâkin iradeye, Allâh'a yaklaşma ve O'nu tâzim manaları vermek mümkündür (Kuşeyrî, 1409/1989, s. 519).

Aşk ise muhabbetten daha aşkın/müteâl bir hâli simgelemektedir. Sözlüklerde aşırı derecede sevgi (Cebecioğlu, 2014, s. 54), müfrit muhabbet, sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına alması, varlığın aslı ve yaratılış sebebi (Uludağ, 2016, s. 48) gibi manalara gelmektedir. Sûfîler sevgiyi, meveddet, hevâ, hillet, muhabbet gibi farklı kavramlarla ve sıralamalarla ele alsalar da en tepeye genellikle aşk kavramını yerleştirirler (Uludağ, 2016, s. 48). Bu sebeple aşk; sevginin ulaşabileceği en üst mertebeyi ve makamı temsil etmektedir.

Ahmed Gazzâlî (öl. 520/1126), aşk hususunda müstakil bir eser olan *Sevânih*'i telif etmiştir. Eserin tamamında ana tema aşktır ve eser boyunca tercih ettiği kavram da aşktır. Aşkı, farklı herhangi bir kavramla asla nitelendirmez. Eserinde aşkın hakikati, başlangıç ve kemâl mertebeleri, aşkın âşık ve mâşuk üzerindeki müspet ve menfî etkileri öne çıkan temel hususlardır. Ayrıca aşkın fâili/öznesi olması bakımından âşıkın ve aşkın mef'ûlü/nesnesi olması bakımından da mâşukun hâlleri ve hususiyetleri de eserin ana konularındandır. Lâkin burada şunun altını çizmemiz gerekir ki onun engin aşk tasavvurunda, aşktan sonra öne çıkan ana faktör; âşıktır. Zira mâşuk, ancak kendisine sevdalı bir âşıkın varlığı neticesinde mâşukluk sıfatını elde edebilir. Dolayısıyla aşkta, âşıkın önceliği söz konusudur lâkin bu öncelik, beraberinde çetin imtihanları ve sorumlulukları da getirmektedir. Ahmed Gazzâlî eserinde tüm bunları ve bunlara taalluk eden diğer meseleleri son derece veciz ve bir o kadar da kapalı bir üslupla ele alır. Bazı bahislerin kâmil manada anlaşılması son derece güçtür. Zira aşkın, kelimelere dökülerek anlatılması imkansızdır. Anlattıklarını tam olarak anlayabilecek olanlar; aşkta "zevk" sahibi olanlardır. Zevk sahibi olmayanlar için anlattıklarının belirsiz kalması ise kaçınılmazdır. Kendisi bu durumu şu

şekilde ifade eder:

> Bu harfler, aşkın manalarına dair birkaç faslı içermektedir, her ne kadar aşkın sözü harflere dökülmese ve kelimeye sığmasa da. Çünkü o manalar bakiredir ve harflerin kuşatıcı eli, o bakirelerin perdesinin eteğine ulaşamaz. Kelâmın halvetlerinde manaların bakirelerini eril harflere vermek bizim işimiz olsa da bu bahisteki ibareler farklı manalara birer işarettir. Dolayısıyla belirsiz kalır ve bu belirsizlik ancak ondan zevk almayan kimseler içindir. (Gazzâlî, hş. 1359, s. 1)

Ahmed Gazzâlî'nin *Sevânih*'te anlattıkları, kendisinden önce hiçbir sûfî tarafından onun üslubu ve derinliği nispetinde ele alınmamıştır. İtibarıyla onun *Sevânih*'i çığır açıcı bir eserdir ve kendisinden sonra, Aynülkudât el-Hemedânî (öl. 525/1131), Senâî (öl. 525/1131 [?]), Rûzbihân-ı Baklî (öl. 606/1209), Feridüddîn-i Attâr (öl. 618/1221), Fahreddîn-i Irâkî (öl. 688/1289) ve Mevlâna (öl. 672/1273) gibi önemli sûfîlere tesir etmiştir. Bir mukaddime ve kısa kısa yetmiş yedi fasıldan müteşekkil eser, hacim olarak geniş olmasa da mana itibariyle engin bir okyanus gibidir.

Bu makalede Ahmed Gazzâlî'nin, üzerine aşk tasavvurunu inşa ettiği iki temel husus ele alınacaktır. Bunlardan ilki aşkın metafizik yönünü temsil ederken diğeri de ontolojik yönünü simgelemektedir. İlaveten bunlarla ilgili bazı temel hususlara da kısaca temas edilecektir. Onun görüşlerini incelerken, *Sevânih*'in bilinen şerhlerinden de istifade edilecektir.

2. SEVÂNİH'TE DİLİN SINIRLARI

Ahmed Gazzâlî'nin engin aşk dünyasını daha iyi anlayabilmek için, *Sevânih*'te kullandığı dili iyi anlamamız ve analiz etmemiz gerekmektedir. Zira yukarıda bahsettiğimiz gibi kullandığı dil son derece kapalı, manalar ise çok yoğundur. O, anlatacaklarına geçmeden önce, metni daha iyi anlamamıza yardımcı olabilecek bazı temel hususlara temas eder. Bunlarla, okuyucuya en azından bir çerçeve çizmeye ve karmaşık meselelere karşı en azından belirli bir perspektif sunmaya çalışır.

2.1. Bakire Manalar

Ahmed Gazzâlî'nin *Sevânih*'te anlatacaklarını ve dolayısıyla aşk tasavvurunda mevzubahis edeceklerini "bakire manalar" olarak nitelendirmesi son derece veciz olmakla birlikte zımnen önemli hususları da barındırmaktadır. Onun bu betimlemesine göre tıpkı bekâretin bir perde ile mahfuz olması gibi, mana, hakikat ve aşkın çehresine de perde olarak lafız çekilmiştir. Bir kimse "kīl ü kāl"den geçmedikçe ve aşk hâli kendisinde peyda olmadıkça aşkı idrak etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla harfler, perdenin eteğini tutup onu kenara çekerek manaların bekâretine vasıl olma gücüne sahip değildir. Zira mananın içeriği, lafızların kabına yerleşmiştir. Bu kap kenara çekilmedikçe içeriği de belirgin olmayacaktır. Bu da ancak tüm hicapların, hatta "benlik" perdesinin bile ortadan kalkması ve yârin perdesiz tecelli etmesiyle mümkündür. "Kelâmın halvetlerinde manaların bakirelerini harflerin erkeklerine vermek bizim işimiz olsa da" ifadesiyle Ahmed Gazzâlî, lafızları kullanma ve manayı ulaştırma hususundaki maharetini bizzat ikrâr etmekte ve görevinin; işaretleri, letâifi ve hakikatleri birer hicap gibi kendisinde gizleyen ibarelerden ibaret olan "kelâmın gerdeğinde", kelimelerin yardımıyla mana perdesini aralamak olduğunu belirtmektedir. Böylece hem kendisi maksada, mana ve mefhumun yoluna erişmeye çalışmakta hem de Allâh'ın dilediği kimselere bu manayı ulaştırmaya gayret etmektedir. Bu da ancak içinde lafız ve kelimenin dahi bulunmadığı bir halvette mümkündür (Riyâzî, t.y., s. 2/10-11).

Onun bakire manalar ifadesinin iki veçhi vardır. Birincisi; anlattıklarının bir eşi benzerinin olmamasıdır. Yani "aşk" meselesi kendisinden önce, kendisinin ifade ettiği tarzda ele alınmamıştır. Daha öncekiler hep ilâhî aşktan ya da karşı cinse duyulan aşktan bahsetmişler lâkin aşkın bizzat kendisini yeteri kadar anlatmamışlar ya da anlatamamışlardır. Bu seviyede ve tarzda aşkı ilk kez kendisi dillendirmiştir. Bu yüzden anlatacaklarının ilk kez satırlara dökülüyor olması/el değmemiş olması, onları bakire kılan bir unsurdur. İkincisi ise; manaların bir perde ile örtülü olmasıdır. Bu manalar, herkesin kolayca ulaşabileceği, ortalama bir idrak ve fehm kabiliyetiyle elde edilebilecek türden değildir. O perdeyi aralayacak veya tamamen kaldıracak iktidara sahip olmak gerekir. Ahmed Gazzâlî "manaların bakirelerini eril harflerle" buluşturmanın zorluğunu üstlenmiştir. Her ne kadar harflerin, mana ve hakikatlerin önündeki perdeleri kaldırmaya güçleri yok ise de bu harfler ehil ve zevk sahibi ellerde birer anahtara dönüşerek, perdelerin ortadan kaldırılmasına vesile olabilir.

Anlatacaklarının, aşkta ehil ve zevk sahibi olmayanlar için kapalı kalacağını belirten Ahmed Gazzâlî, bununla, bakire manaları, eril harflerle buluşturma vazifesini üzerine almış olmasına rağmen, bu buluşmanın herkes için gerçekleşmeyeceği kanaatini paylaşır. Zira o, *Sevânih*'in birinci faslında "Kelâmımız işarettir." (Gazzâlî, hş. 1359, ss. 3-4) diyerek, aslında harflerin ve kelimelerin, anlatılmak

istenenlerin tamamını ihâta edemeyeceğini, yetersiz kalacağını vurgular. Kelimelere sığdırılabilenler, sadece birer işaretten ibarettir. Bu işareti ise, ancak aşk hususunda ehil olanlar, aşkta belirli bir mesafeyi katetmiş ve bazı mertebelere ulaşmış olanlar anlayabilirler. Bu bakire manaları anlamayan, ifadelerin kendilerine belirsiz geldiği kimseler ise; aşktan nasibi olmayanlar ya da aşkın pençesine henüz yeni düşmüş, mübtedî âşıklardır.

2.2. İbare ve İşaret

Sevânih'te bahsedeceği bakire manaların farklı hususlara işaret edebileceğini ifade ettikten sonra Ahmed Gazzâlî, bundan iki aslın zuhur edeceğini belirtir ve okuyucuyu nasıl bir metnin beklediği hususunda aydınlatmak ve uyarmak için şu ifadeleri kullanır: "Bu bahisten iki asıl doğar: Biri ibarenin işareti, diğeri ise işaretin ibaresidir. Harflerin bedeli kılıçların keskin yüzleridir fakat bunu bâtın basireti olmadan görmek mümkün değildir. Eğer bu fasılların genelinde anlaşılmayan bir şey olursa, bu durum söz konusu manalardan kaynaklanmaktadır." (Gazzâlî, hş. 1359, s. 1).

Kelimelerin ve ibarelerin zâhiri, onun çok sayıda mertebelere sahip olan bâtınına ulaşmak içindir. Ahmed Gazzâlî, ibare ve işaret kavramlarını çokça kullanmıştır. O, ibareden maksadın lafzî suret, işaretten maksadın ise bâtınî mefhuma ulaşmayı sağlayan birtakım vâridat alametleri olduğunu belirtmiştir. Esasen sözlükte işaret; bir mefhumu, maksadı ve niyeti, sadece hedeflenen kişinin anlayabileceği şekilde bir başkasına aktarmaktır. Ya da az lafızla, remiz ve misal yoluyla çok manayı beyan etmektir. Sûfiyye ıstılahında ise işaret; mananın letâfetinden dolayı ibareye dökülemeyen, yabancılardan gizli ve saklı kalan şeydir (Riyâzî, t.y., s. 2/12).

Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*'te dilin sınırlarını ibarenin işareti ve işaretin ibaresi olmak üzere iki asıl olarak tespit ve takyid eder. İbarenin işareti; fizik âlemde zuhur eden somut hadiselerin anlatılmasıdır. Mesela; "Zeyd bugün okula gelmedi." cümlesi ibarenin işaretidir. İşaretin ibaresi ise; ehli tarafından, keşf yoluyla elde edilmiş zevkî bilginin, ibareye yani harflere dökülerek anlatılmaya çalışılmasıdır. Ahmed Gazzâlî'nin *Sevânih*'te anlattığı aşk hususundaki her şey işaretin ibaresi kabilindendir. Keza sûfîlerin, manevî hâlleri, makamları, mükâşefe ve müşâhede ile ulaştıkları hakikatleri aktarmaya çalışırken kullandıkları yöntem de işaretin ibaresidir. Zira bunlar, kelimelerin sınırları içerisine hapsedilemeyecek kadar soyuttur ve engin manalardır. Ancak bizzat tecrübe edilerek elde edilebilecek bilgi türü grubuna dahildir. Sûfîler maksatlarını, işaretler ve remizler yoluyla aktarmaya çalışırlar. Ahmed Gazzâlî de yer yer "bukalemun" ve "pervane" metaforlarından yardım alır. Meselelerin anlaşılmasını bir nebze olsun kolaylaştırmak için sıklıkla şiirlere bazen de hikâyelere yer verir.

Sevânih'teki fasılların genelinde anlaşılmayan bir şey olması durumunda, bunun söz konusu manalardan kaynaklandığını belirterek, mükâşefe ve müşâhede ile ulaştığı manaların, mefhumu tam olarak izah edecek şekilde ibareye dökülmesindeki imkânsızlık neticesinde ortaya çıkacak idrak problemine hatta bunun imkansızlığına dikkat çeker. Bu zorluğun üstesinden gelebilecek olanlar ise, girişte de bahsettiğimiz gibi "zevk sahibi" olanlardır. Yani aşk sülûkunda belirli merhaleleri geride bırakmış, aşkın türlü imtihanlarını başarıyla geçmiş bir âşık ancak onu anlayabilecektir.

Ahmed Gazzâlî, harflerin bedelini "kılıçların keskin yüzleri" olarak betimler. Bununla, anlattıklarının anlaşılmasıyla ortaya çıkabilecek tehlikelerden dem vurur. Yani ifadelerinin arkasındaki gizli bakire manalar, keşfedildiklerinde kâşif açısından menfî sonuçlar doğurabilir. Bu manalara ulaşmak, herkesin harcı olmadığı gibi, herkesin takat getirebileceği hususlar da değildir. Zira "ontoloji" bahsinde temas edeceğimiz üzere Ahmed Gazzâlî âşıkı, âşık-mâşuk denkleminde yok olması gereken taraf olarak niteleyecektir. Âşıkın bu yok oluşu, mâşukla vuslatının ve mutlak ittihadın yegâne anahtarıdır. Bu manaların keskin kılıç mesabesinde olmaları hususunda Mevlâna, *Mesnevî*'sinde şunları ifade eder:

> *Nükteler, çelik kılıç gibi keskindir,*
> *Kalkanın yoksa geriye kaç.*
> *Bu elmas [kılıcın] önüne kalkansız çıkma,*
> *Çünkü kılıcın kesmekten hayası olmaz. (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 2015, s. 57).*

Ahmed Gazzâlî'ye göre kılıçların keskin yüzü olan harflerin bedellerini ancak "bâtın basireti" olanlar görebilir. Bu düşüncesiyle o, şu mühim hususun altını çizer: Epistemolojik olarak bilginin kaynağını temelde ikiye ayırmak mümkündür: Akılla elde edilen bilgi ve mükâşefe ve müşâhede ile elde edilen irfânî/manevî bilgi. Ahmed Gazzâlî'nin "bâtın basireti" ibaresiyle kastettiği bilgi kategorisi; irfânî bilgidir. Daha önce "bundan zevk almayan kimseler" olarak nitelendirdiği kimseler, irfânî bilgiden yani "bâtın basireti"nden yoksun olanlardır. Mücevherin kıymetini ancak kuyumcuların bilebileceği gibi, onun

anlatımlarına paha biçebilecek olanlar da bâtın basiretine sahip olanlardır.

Bâtın basireti, mükâşefe, müşâhede, irfân, mârifet gibi kavramların tamamı aslında temelde aynı noktada birleşirler. Bu kavramlar tasavvufun merkezini teşkil eder. Tasavvufun amacı; insana akıl ile elde edilmesi mümkün olmayan irfânî/manevî bilgiyi tattırmaktır. Lâkin bizim çalışmamızın konusu bu olmadığı için bu kadarı ile iktifa ediyoruz. Zira bu kavramların hepsi başlı başına birer çalışma konusudur.

3. AŞKIN METAFİZİK BOYUTU

Makalemizin bu kısmı, Ahmed Gazzâlî'nin aşk ile ilgili düşüncelerinin en önemli noktalarından biridir. Onun aşk tasavvurunu "metafizik aşk" olarak adlandıranlar, bunu tam olarak açıklama noktasında yetersiz kalırlar. Ahmed Gazzâlî'nin aşkı anlatışını "metafizik" düzleme çeken şeyin ne olduğunun delili açıkça ortaya konmaz. Kendisinin, aşkın metafizik boyutu ile ilgili açıklamaları şu şekildedir:

> Katımda en aziz kardeşlerin yerinde olan ve kendisiyle tam bir ünsiyetim bulunan aziz bir dost -Sâinüddîn olarak bilinen- benden, o anda hâtıra gelen şeylerden aşkın manası hakkında birkaç fasıl kaleme almamı rica etti; ta ki her vakit onun için bir ünsiyet vesilesi olsun ve ne zaman ki talep eli vuslatın eteğine ulaşmazsa bu fasıllarla avunsun ve bu beyitlerin manalarını kendisine misal edinsin. Onun hakkını ödemek üzere bu isteğini kabul ettim ve aşkın hakikatleri, halleri ve gayeleri hakkında, hiçbir tarafa bağlılığı olmayacak şekilde birkaç fasıl yazdım. Şu şartla ki ne Hâlık'a ne de mahlûka hiçbir atıf/havale bulunmasın, ta ki çaresiz kaldığında bu fasıllarla avunabilsin. (Gazzâlî, hş. 1359, ss. 1-2)

Bu ifadeleriyle Ahmed Gazzâlî, Hâlık ve mahlûk üzerine bir tatbikte bulunmadığını açıkça belirtir. Ahmed Gazzâlî, her ne kadar kâinatın rütbelerine göre birbirine bağlanmasının sırlarını beyan etse ve onun araz ve vasıflarını söylese de bunu İbnü'l-Arabî'nin yaptığı gibi açıkça yapmaz. Bu, layık olan bir mahremin işidir ki, aşkın sırlarının hevâ ehlinden gizli kalması için, her faslı aşkın arazlarından bir arazla, bir hakikatle veya bir vaziyetle tatbik edip bağdaştıracaktır. "Çaresiz kaldığında bu fasıllarla avunabilsin." sözüyle kastettiği şudur: Kendi halini ve başına gelenleri anlamakta hayrette kalan ve onun gereğine göre hareket edemeyen kimse, o esaslardan bu nişâne tamamen zâhir olunca, onunla arkasını sağlamlaştırır, kemâle erer, karar kılar, kendi hatasını onun doğrusundan ayırt eder ve elinden geldiğince afat ve âkıbetlerden sakınır (Nâgûrî, hş. 1388, s. 33).

Ahmed Gazzâlî'nin "Aşkın hakikatleri, halleri ve gayeleri hakkında, hiçbir tarafa bağlılığı olmayacak şekilde birkaç fasıl yazdım." ifadesindeki hususiyetin tamamı, yolun başında, yolun ortasında ve yolun sonunda olanların ahvâliyle ilgilidir ki o fasıllar, her âşıkın mâşuku gösteren aynasıdır. Böylece aşkın yolculuğunun başlangıcındaki âşık, *Sevânih*'teki ibareler üzerinde tefekkür ederse, kendi hâlini o aynada ayan beyan görür. Aşk yolculuğunun ortasında bulunan âşık, şifa verici bir odaklanma gerçekleştirirse, kendi vâkıasını ona mutabık bulur. Aşk yolculuğunun sonuna ulaşmış âşık ise bu fasıllara iltifat buyurduğunda, kendi vâkıalarından ve vâridâtından onda bir nişâne bulup haz alır. "Aşk"a gelince ondan murat; taayyünden münezzeh, takayyüd ve telebbüsten (libasa bürünme) berî bir hakikatten ibaret olan zât mertebesidir ki ona Hazret-i İcmâl ve Hakîkat-i Muhammediyye denir. "Hakikatler"den murat ise onun mertebeleridir ki bunlar ceberût, melekût ve nâsûttan ibarettir. Bunlar aşkın telbîsâtı ve tenezzülâtıdır. Bu kemâlât, zâtta tahakkuk etmiş ve mündemiç olduğu için, bunlara "zâtın hakikatleri" denilebilir. "Ben gizli bir hazine idim…(Aclûnî, 1420/2000, s. 2/155-156)"[2] hadisinde vâki olan "hazine" lafzı, bu hakikatlere işarettir. "Aşkın hâlleri ve arazları"ndan murat ise; aşkın rengârenk tecellilerinden ibarettir ki kâh suret libasında cilvelenir kâh mana libasında kâh da suret ve mananın ötesinde. Veyahut aşkın ahvâli; kabz, bast, firak, visal, kurb ve bu'ddan ibarettir. Aşkın arazları ise; âyân-ı sâbite mertebesine konulmuş olan kabiliyetlerin, tafsil âleminde zuhura getirilmesi ve üzerlerine "Herkes ne için yaratıldıysa, o ona kolaylaştırılmıştır. (Buhârî, 1414/1993, s. "Tefsîr", 439 (No. 4666); Müslim, 1374/1955, s. "Kader", 7)" hadisinin hil'atinin giydirilmesidir. Böylece biri nimetlenme ve naz içinde olur, diğeri ise çile ve muhtaçlık içinde. Birinin gözettiği şey Hakk'ın mâsivâsından başkası olmaz, diğerinin nazarı ise yalnızca Cemâl-i Lâyezâl üzerinde olur ve bu da farklı derecelerle zuhur eder (Tehâniserî, hş. 1388, ss. 229-230).

Aşk açığa çıkışında yaratılışın tecellisine, âlemin şekillenmesine ve belirginleşmesine sebep olmuştur. Allâh, bilinmek için mahlukatı yaratmıştır. Böylece zuhura ve görünmeye yönelik o sevgi ve aşk varlıksal tecellilere; esmâ ve sıfâtın, akıllar ve nefisler âleminin iniş mertebelerinin temessül etmesine yol açmış ve boylamsal iniş seyrinde halk ve misâl âlemi meydana gelmiştir. Böylece aşk, bizzat kendisi için kendisiyle (ve bizzat kendisi için fiilleri ve sıfatlarıyla), hüsnün tecellisine ve bu güzelliğin, belirlenmiş varlıksal tecellilerden oluşan bir mecmua içinde şekillenmesine sebep olmuştur ki buna da "Âdem" adı verilmiştir.

[2] Hadîs-i kudsînin tamamı şu şekildedir: "Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi sevdim, bilineyim diye halkı yarattım."

Allâh, onu kendi sureti üzere yaratmış olduğundan Hz. Âdem, Hakk'ın tam bir tecelli aynası; Hâlık'ın mahluka, mahlukun da Hâlık'a olan ünsiyetinin mahalli haline gelmiştir. Varlığın en kâmil ve üstün mecmuası olduğu için, ilâhî ruh ve Rabbanî velayet onda zuhur etmiştir. Ruhun emir âleminden sirayet ederek, insan nefsi ve cismiyle yan yana bulunması ve yardımlaşması için bir ilâhî emanet olarak halk âlemine taalluk etmesi, onun kararsızlığına sebep olmuş ve bu kararsızlığa da "aşk" adı verilmiştir. Allâh, ruhunda Hakk'ın aşk latifesini taşıyan kendi yaratılışının bu tam mazharından razı olmuş, kendini tebrik ederek şöyle buyurmuştur: "...Yaratanların en güzeli olan Allâh pek yücedir. (el-Mü'minûn 23/14)" Allâh kendi eylemini aynada gördüğü için, O'nun yakınlığı ve sevgisi insanı kuşatmış ve kendi inayetiyle, insanın potansiyel olan aşkını tekvînî ve teşrîî hidayetle etkin hale getirmiştir. Bundan sonra, iniş seyrindeki Hakk'ın halka olan aşkı, yükseliş seyrindeki mahlukatın Hakk'a olan aşkının yansımasına sebep olmuştur. Aşk bizzat hicranda zuhur ettiği için, Hakk, kendi mazharını, halifesini ve âşıkını, kavuşma ve yakınlığın yüce cennetinden, ayrılık ve uzaklığın aşağı dünyasına çekmiştir (Riyâzî, t.y., s. 2/17).

Sevânih şârihleri, Ahmed Gazzâlî'nin bu pasajda tespit ettiği, aşkın metafizik zeminini tam olarak idrak edememişlerdir. Bu bahiste Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*'in ve itibarıyla aşk düşüncesinin bizce en önemli kısımlarından birini dillendirir. Onun; "Şu şartla ki ne Hâlık'a ne de mahlûka hiçbir atıf/havale bulunmasın." şeklindeki ifadesi, bir "metafizik manifesto"dur. Bu ifadeler, onun aşk dünyasının bizce temel kaidesidir. Zira onun manevî keşf yoluyla elde ederek, işaretin ibaresi olarak aktardığı satırları, Allâh ya da mahlukat ile irtibatlandırmadan analiz ederek değerlendirmek zorundayız. O bu sözleriyle aşk tasavvurunun kırmızı çizgilerini belirlemiştir. Onun, mâşukun nesnesini kasıtlı olarak gizlemesi, teolojik bir takiyye ya da edebî bir gizem değildir. Bu, tamamen bilinçli yapılan, zevkî, manevî, irfânî "radikal bir metafizik aşk" tercihidir.

Geleneksel aşk anlatısında her zaman bir "özne" yani âşık ve bir "nesne" yani mâşuk vardır. İtibarıyla aşk ya iki insan arasındaki beşerî bir ilişkidir ya da kul ile Allâh arasındaki manevî bir ilişkidir. Ahmed Gazzâlî aşkı ele alırken onu beşerî ya da manevî bir zemine oturtmadan konu ederek sadece aşkın kendisine odaklanır. Onun tasavvurunda aşk, nesnesine göre değer kazanan geçici bir duygu değil; bizâtihi var olan kadim bir cevherdir. O, arazları bir kenara bırakarak cevhere yani "saf aşk"a odaklanır. Eseri boyunca bu düsturu korumaya özen göstererek, olası yanlış anlaşılmalara karşı, eserinin başında tedbir alır. Dolayısıyla bu "metafizik manifesto", Ahmed Gazzâlî'nin aşk tasavvurunun çığır açan ve yegâne oluşunu tescil eden ana unsurdur. *Sevânih*'in tamamında görüşlerini, bu eşsiz temelin üzerine inşa etmiştir. Bunu yaparken de zevk ve ehliyet sahiplerini, aşkta bazı merhaleleri geride bırakmış olanları kendine muhatap almıştır. Manaların belirsizliğinin, ondan zevk almayanlar için geçerli olacağını belirterek de zevk ve ehliyet sahibi olmayanları idrak kümesinin dışına itmiştir. Onun tahayyülünde havas; aşkın kemâline ulaşmış âşıklardır.

Ahmed Gazzâlî'nin bu metafizik manifestosunu önemli addeden diğer bir husus; bir savunma mekanizması oluşturmasıdır. Zira eserinde bahsettiği birçok meselede mâşukun kul ile irtibatlandırılması bir sorun teşkil etmese de Allâh ile irtibatlandırılması halinde bu, çok ciddi teolojik sorunlara yol açacaktır. Dolayısıyla Ahmed Gazzâlî, bu tehlikenin önüne daha eserin başında geçmek istemiştir.

Bir kavramın "metafizik" olarak nitelendirilmesi, onun somut kategorilerin ve fiziksel dünyanın ötesine geçmesi demektir. Ahmed Gazzâlî mâşukun nesnesini belirsiz kılarak; aşkın hudutlarını ortadan kaldırmaya gayret etmiştir. Dolayısıyla metafizik aşk, aynı zamanda sınırsızlığı da beraberinde getirmektedir. Aşkın kemâlatının bir sonu yoktur. Ahmed Gazzâlî, her ne kadar aşkın bazı kemâl mertebelerine temas etse de nihayetine vâsıl olunabileceğine dair bir ifadede bulunmamıştır.

4. AŞKIN ONTOLOJİK BOYUTU

Ahmed Gazzâlî'nin engin aşk tasavvurunun iki temel taşından bir diğeri; "ontolojik aşk"tır. Klasik felsefede ontoloji bir varlık ve var olma meselesidir. Lâkin Ahmed Gazzâlî asıl var oluşu; "yok oluş" olarak nitelendirir. Birazdan aktaracaklarımızla, bunun keyfiyeti ve âşıkın kendini yok ederek mâşukta nasıl gerçek var oluşu elde ettiği anlatılmaya çalışılacaktır. Bu hususta Ahmed Gazzâlî şunları ifade eder:

> Aşkın telvîni esnasında âşıktan her ne giderse, aşkın temkîni esnasında mâşuktan onun yerine bir bedel gelir. Lâkin herkes bu makama erişemez. Zira bu, aşkta pek yüce bir makamdır. Temkînin kemâli ise, âşıkın varlığından geriye hiçbir şeyin kalmamış olmasıdır.

Akıl ve can madeninde o laʿli buldum,
Kimseye göstermem, çünkü gizlice buldum.
Sanmayasın sakın bedavaya buldum,
Canı ve cihanı verdim, sonra buldum.

> Bu makamda vuslat ve firak onun için bir olur. Onun hâli illetlerden ve ârızî şeylerden arınmıştır. İşte burada o, aşk hilʿatini hak etmiştir. Mâşuktan âşıka bir bedel olarak ulaşan bu hakikatler ise aşkın hilʿatidir. (Gazzâlî, hş. 1359, s. 52)

Mâşuka nispet edilen şeyler; uzaklık belasının yakınlık sevincine, hicran çilelerinin vuslat sevincine dönmesi gibidir. Tıpkı âşıkın kendi benliğinin ayakta duruşunun ve oradaki kırılmışlığının, mâşukun benliği ile kâim olmayı kabul etme dönüşümüne, zilletten sonra izzetler bulmaya, yegâneliği terk edip yakınlık elde etmeye dönüşmesi gibi. Bu iş öyle bir yere varır ki, mâşukun zâtının güzelliği ve letafetleri âşıkı kendine çekmeye başlar. Öyle ki onun yokluğunda da huzurunda bulduğu aynı lezzeti ve sevinci bulur. Eğer kemâl bakımından bu mertebeden daha ilerisine ulaşırsa, iş öyle bir yere varır ki aşk, mâşukun suretini âşıkın gözünde öyle tasvir eder ve onun güzelliğini öyle kaydeder ve âşıka mâşukun suretinin hayaliyle öyle bir sevinç hasıl olur ki artık dışarıda mâşukun suretini aramaz. Bu manevî vuslatın kuvvetinden ötürü onun için ayrılık ve kavuşmanın her ikisi de bir olur ve dış dünyaya onu bağlayan tüm sebepler ortadan kalmış olur. Şayet âşıkın mertebesi bundan daha da yüce olursa, aşkın özünün gizli sığınağında iş öyle bir raddeye varır ki, terkîbden aşkın özünün tecrîdine ve terkîbin fenâsından tecrîdin bekâsına ulaşır. İzâfî makamdan ve cüzî lezzetten asıl makama erişir ve bu makamda karar kılar. Bu, mertebeler içinde aşkın karar kılmasının son noktasıdır. Aşkın özünden ve âşık ile mâşukun suretlerinin kisvesinden murad bizzat bu asıldır ve hakikatin irtibatı da budur. Böylece aşkın özünün hareketleri temkîn aslı ile mümkün olur. Aslın karargahının nihayeti tıpkı asılda vâki olduğu gibi olur. Onun dışındaki kararsızlıklar ortadan kalkar ve aslın kıyamının karargahında kararlılık kazanır (Mücâhid, hş. 1388, ss. 116-117).

Telvîn makamındaki âşıkın sülûku devam etmektedir ve vasıfları kendisinde bâkidir. Temkîn sahibi âşık ise sıfatın fenâsına ulaşmış olup kesintisiz bir keşif hâliyle meşguldür. Aşk neticesinde elde edilen hâllerin telvîninde âşıktan her ne zâil olursa, aşkın başka bir yönü onun yerini alır ki bu da âşıkın temkîn makamındaki durumudur. Telvînin kemâli ise; temkîn hâsıl olsun ve âşık aşk halvetinin önemini idrak etsin diye âşıktan geriye hiçbir şeyin kalmamasıdır. Telvîn hâlinde yani aşkın "sıfatın bekâsında fenâ bulması" durumunda âşıkta zuhur eden teslimiyet, rıza ve mâşuku isteme durumları gibi her ne varsa; âşık sıfatın fenâsı makamına ulaştığında, onların hepsini mâşukta görür ve mâşuka nispet eder. Lâkin herkesin bu makama erişmesi elbette imkân dahilinde değildir. Zira bu makam aşkta pek yücedir. Temkînin kemâlinde ise; âşıkta sadece sıfatların fenâsı hâsıl olmakla kalmaz, bilakis onun varlığı da tamamen ortadan kalkmış olur. Mâşukla bekâ bulur ve kendisi için fenâ fi'l-fenâ hâsıl olmuş olur. Bu makama erişen kimse için, vuslat ve firak birdir. O, hakikatte birer eksiklik ve kusur olan ve telvîn hâline taalluk eden bu hususları geride bırakıp temkîn mertebesine ulaşmıştır. Aşk hilʿatini giymeye, onda bâki olmaya ve bizzat o hilʿatin kendisi olmaya hak kazanmıştır. Hakikatte onun bu temkîn hâli, kendisi için ebedî olan aşk hilʿatidir (Riyâzî, t.y., s. 2/285/286).

Telvîn; sözlükte renklenme manasındadır. Tasavvufta sâlikin renkten renge girmesini, bir hâlden başka bir hâle, bir makamdan başka bir makama geçişini tasvir eder (Cebecioğlu, 2014, s. 487). Bir nevi arayış ve talep içinde olunan hâli simgelemektedir (Uludağ, 2016, s. 351). Temkîn ise karar bulmak demektir. Tasavvufta istikamette derinleşmeyi ve sabit bir hâli niteler (Cebecioğlu, 2014, s. 487; Uludağ, 2016, s. 351). Ahmed Gazzâlî de bu kavramları tasavvufî ıstılahlarına uygun bir şekilde değerlendirir. Telvîn mertebesi, âşıkın henüz ham olduğu, aşkın kemâline erişmediği hâlidir. Henüz yoldadır ve sülûku tamamlanmamıştır. Telvîn makamı, âşıkın bedel ödediği, mâşuk için kendini feda ettiği ve fâni kıldığı süreçtir. Bu sülûk esnasında âşıktan her ne zâil olur ise, temkîn makamına ulaştığında bunların yerine bedelleri gelir. Firak yerini vuslata, uzaklık yerini yakınlığa, yegânelik yerini ittihada, zillet yerini izzete, kahır yerini neşeye, ikilik ise yerini tekliğe bırakır. Elbette bu temkîn mertebesi, herkesin ulaşabileceği bir makam değildir. Ahmed Gazzâlî'nin ifadesiyle; "aşkta pek yüce bir makamdır." (Gazzâlî, hş. 1359, s. 52) Uzun, yorucu, çileli ve en önemlisi de "yok edici" bir sürecin sonunda ulaşılan bir mertebedir. Ahmed Gazzâlî'ye göre temkînin kemâli yani ulaşılabilecek en üst mertebe; "Âşıkın varlığından geriye hiçbir şeyin kalmamış olmasıdır." (Gazzâlî, hş. 1359, s. 52) İşte bu söz, bahsin başında işaret ettiğimiz, onun engin aşk dünyasının en önemli hususu, "ontolojik manifestosu"dur. Ona göre asıl var oluş; yok oluştur. Âşık ancak yok olarak var olabilir. Onun ontoloji anlayışının yani var oluşun özü budur. Kişinin kendiyle var oluşu ârızî ve eğretidir. Hakiki var oluş, mâşukta fâni olup yine onda bâki olmaktır. Kendi olmaktan kurtularak, mâşuk olmaktır. Mâşukun sıfatlarıyla sıfatlanmaktır. Ahmed Gazzâlî temkîne ulaşmış âşıkın

hâlini; "Bu makamda vuslat ve firak onun için bir olur. Onun hâli illetlerden ve ârızî şeylerden arınmıştır. İşte burada o, aşk hil'atini hak etmiştir." (Gazzâlî, hş. 1359, s. 52) sözleriyle tasvir eder. Âşık artık yoktur, mâşuk olmuştur, varlığı onun varlığı ile kâimdir. Kendisinde herhangi bir kusur kalmamış, tüm ârızî şeylerden kurtulmuştur. Zira cevher/öz ortadan kalktığında, ona ârız olan her şey de ortadan kalkacaktır.

4.1. Pervane Metaforu

Ahmed Gazzâlî *Sevânih*'te, düşüncelerini daha iyi anlatmak için bazı metaforlara başvurur. Bunlardan biri ve en önemlisi "pervane" metaforudur. Âşıkın kendi benliğinden vaz geçmesi ve mâşukta fâni olarak vuslatın hakikatine erişini şu şekilde anlatır:

> Ateşe âşık olan pervanenin azığı, aydınlığa uzak oluşudur. Aydınlığın öncü kolu ona mihmandarlık eder ve onu davet eder. O da kendi himmet kanadıyla onu arzulayarak aşk uçuşuna devam eder. Fakat ilerleme ancak ona ulaşıncaya kadardır. Ateşe ulaştığı anda, artık onun adına bir ilerleme söz konusu değildir; o zaman onun içinde ilerleyen bizzat ateştir. Dahası, pervanenin artık hiçbir azığı kalmaz; bilakis kendisi ateşin azığı olmuştur. Bu, büyük bir sırdır. Pervane bir an için kendi mâşuku olur. Onun kemâli işte budur. Bütün o uçuş ve tavaf bu bir an içindir. Fakat bu ne zaman olacaktır? Daha önce beyan etmiştik ki vuslatın hakikati işte budur. Bir anlık ateşlik sıfatı ona mihmandarlık eder ve çok geçmeden onu küllük kapısından dışarı atar. Araç, ancak ona ulaşıncaya kadar gereklidir. Onun varlığı ve sıfatları zaten bütünüyle yolun araçlarından ibarettir. "Ömrünü bâtının imarında tükettin; peki tevhitte fenâ nerededir?" sözünün hakikati işte budur. (Gazzâlî, hş. 1359, s. 32)

Ahmed Gazzâlî pervane metaforuyla *Sevânih*'in en can alıcı meselesini çok güzel izah eder. Pervane malum olunduğu üzere ateş ve ışık etrafında dönerek uçan kelebektir. Onun ateşe olan aşkı, edebî eserlere sıklıkla konu olmuş bir durumdur. Aşkı anlatırken kullanılagelen bir metafordur. Lâkin Ahmed Gazzâlî bu metaforu kendince uyarlar. Zira pervane ve ateş arasındaki aşk, pervanenin ateşin etrafında uçuşu üzerinden anlatılmaktadır. Pervanenin ateşin etrafında uçuşuyor olması, ateşe meylini gösterir lâkin bu Ahmed Gazzâlî için yeterli değildir. Zira ateşin etrafında uçuşan pervane, ona göre "ham âşık"tır. Ateşin içine kendisini atıp yanmadıkça, hamlıktan kurtularak pişmesi mümkün değildir. Ne zaman ki ateşe dalar, ateşte yanıp kül olur, işte o vakit kendi benliğinden kurtulur ve mâşukta fâni olur. Böylece kemâle erer, temkîn makamına adım atar, vuslatın hakikatiyle müşerref olur ve ittihadı bulur. Netice itibarıyla, pervane gibi ateşin etrafında uçmak -ki bu ikiliktir- başkadır, ateşin içine girip yanıp kül olmak -ki bu ittihaddır- başkadır.

Hallâc-ı Mansûr da pervane metaforunu kullanan bir diğer sûfîdir. Ona göre pervane sabaha kadar ateşin etrafında döner durur. Bu yaşadıklarını, arkadaşlarına güzel sözlerle anlatır. Sonra kemâle ulaşma arzusuyla, naz ve tutkuyla ateşe geri döner. Ateşle olan yakınlığı övünmesine sebep olur zira onunla vuslata çok yaklaşmıştır. Alevin yaydığı ışık, hakikatin ilmidir. Sıcaklığı, hakikatin hakikatidir. Alevle vuslat ise, hakikatin hakkıdır. Alevle yakınlığın lezzetini tadan pervane, onun ışığından ve sıcaklığından tatmin olmaz bir haldedir. Bu noktada kendisini alevin içine atar. Diğer pervaneler, gelip kendilerine bu müşâhedesinden haber vermesini beklemektedirler. Aleve daldıktan sonra pervane ufalanıp dağılır, zerreler halinde havaya savrulur. Böylece şekilsiz, gövdesiz, isimsiz ve alâmetsiz kalır. Artık o, hangi mana ve hangi hâl ile arkadaşlarına geri dönebilir ki? Muradına erdikten sonra bizzat alevin kendisi olmuştur. Kim müşâhedeye ulaşırsa haberden müstağni olur. Kim de bizzat müşâhede edilene ulaşırsa müşâhededen müstağni olur (Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, t.y., s. 95; Öztürk, 1996, ss. 305-306).

Pervane metaforunun sonunda Ahmed Gazzâlî; "Ömrünü bâtının imarında tükettin; peki tevhîdde fenâ nerededir?" (Gazzâlî, hş. 1359, s. 32) sözüyle aşk yolcusuna çok önemli bir eleştiride bulunur. O, âşıkın kendi manevî gelişimine odaklanmasını eleştirir. Çünkü bu uğraşıların içerisinde hâlâ "âşıkın kendi benliği" mevcuttur. Ahmed Gazzâlî "tevhîdde fenâ nerededir?" (Gazzâlî, hş. 1359, s. 32) diyerek, bu sebeple kendi benliğiyle alakasına son vermenin ve onu tamamen yok etmenin ehemmiyetini vurgular. Aşkta asıl mühim olan, âşıkın manevî mertebeler elde etmeye odaklanması değil; tevhîdde yani mâşukta fâni olmaya çalışmasıdır. Zaten bu, âşıka/sâlike tüm mertebelerin kapılarını açan anahtarı verecektir.

5. SONUÇ

Kuşkusuz aşk, insan yaşamını derinden etkileyen en mühim meselelerden biri olarak her zaman hayatımızın bir parçası olmuştur. Elbette sûfîler de meselenin ehemmiyetini göz ardı etmemişler ve bu hususta önemli eserler kaleme almışlardır. Fakat Ahmed Gazzâlî'nin *Sevânih*'i gibi bir eser ne kendisinden önce ne de sonra kaleme alınabilmiş değildir. Bu yönüyle çığır açıcı ve eşsiz bir eserdir. Buna bağlı olarak eserinde temas ettiği hususlar ve anlatmaya çalıştığı, işaret ettiği manalar da son derece eşsizdir. O *Sevânih*'te aşk, âşık ve mâşuk ile ilgili birçok önemli hususa temas eder lâkin makalemizin sınırı bunların tamamını ele almak için son derece mahduttur. İtibarıyla çalışmamızda onun aşk tasavvurunun bizce en mühim iki meselesi ele alınmaya çalışılmıştır. Ahmed Gazzâlî aşkın kendisine ve saniyen de âşıka odaklanır. Onun ısrarla üzerinde durduğu iki husus bunlardır. Mâşuk ise aşk eyleminde etken değil; edilgen olduğu için aşk ve âşık kadar ehemmiyeti hâiz değildir. Bu yüzden Ahmed Gazzâlî mâşukun nesnesini tayin etmez. "Aşk" mevzubahis edildiğinde, mâşukun kim olduğu geri planda kalmaktadır. İşte bu "nesnesiz aşk" tasavvuru, aşkın metafizik boyutudur. Aşkta asıl görev âşıka düşmektedir. Aşk yolculuğunda karşılaştığı engelleri tek tek geride bırakarak mâşukuna ulaşmalı ve onunla vuslatı ve ittihadı elde etmelidir. Lâkin bunu başarmasının yegâne yolu, kendi benliği/varlığı ile olan münasebetini sonlandırmasıdır. Bu, asla intihar olarak algılanmamalıdır. Zira bu kendinden geçiş, kişinin kendi varlığından soyutlanması ve tamamen mâşuka odaklanarak "o" olmasıdır. Âşıkın bu hâli de bize aşkın ontolojik boyutunu göstermektedir. Ahmed Gazzâlî'nin engin aşk dünyasında asıl var oluş; yok oluştadır. Kendini feda ederek mâşukta fâni olanlar, gerçek "var oluşu" tatmışlardır. Bu makama ulaşan âşıklar ve sâlikler, tüm olumsuz sıfatlardan ve tüm ihtiyaçlardan tamamen kurtulmuş olurlar. Zira nihai hedefe ulaşılmış ve maksat hâsıl olmuştur.

Çalışmamızda Ahmed Gazzâlî'nin aşk tasavvurunun bu iki önemli hususu ele alınmaya çalışılmış ve Türkçe literatüre ufak da olsa bir katkı sunmak amaçlanmıştır. Lâkin onun engin aşk dünyası çok daha fazlasını hak etmektedir. Bilhassa aşkın hâlleri ve hususiyetleri, âşıkın ve mâşukun sıfatları, âşıkın aşk yolculuğunda karşılaştığı zorluklar ve aşkın kemâlini elde etmesi için aşması gereken engeller gibi hususlar onun eserinin ehemmiyeti hâiz diğer meseleleridir. Bu hususların da çalışılması, onun ülkemizde daha iyi tanınmasına ve fikirlerinin bilinirlik kazanmasına yardımcı olacaktır. Zira Türkçe literatürde Ahmed Gazzâlî ve fikirleri çok az yer kaplamaktadır ve yetersizdir. Bu itibarla elinizdeki çalışma, bundan sonra Ahmed Gazzâlî'nin fikir dünyası hakkında yapılacak yeni çalışmalar için bir başlangıç sayılabilir.

Teşekkür

Engin Dalcı, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı programında TÜBİTAK'ın 2211/A yurtiçi genel doktora bursu ile desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

Aclûnî, E.-F. İ. b. M. b. A. el-Cerrâhî el-. (1420/2000). *Keşfü'l-hafâ'* (1. bs., Ciltler 1-2). el-Mektebetu'l-Asriyye.

Buhârî, E. A. M. b. İ. el-. (1414/1993). *El-Câmiʿu's-sahîh* (5. bs., Ciltler 1-7). Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Yemâme.

Cebecioğlu, E. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (6. bs.). Otto.

Gazzâlî, M. E.-F. A. b. M. el-. (hş. 1359). *Sevânih*. İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran.

İbn Kesîr, E.-F. İ. İ. b. Ş. ed-Dımaşkī eş-Şâfiî. (1413/1993). *Tabakātu'ş-Şâfiʿiyyîn*. Mektebetü't-Sekāfeti'd-Dîniyye.

İbnü'l-Cevzî, E.-F. C. A. b. A. b. M. el-Bağdâdî. (1412/1992). *El-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (1. bs., Ciltler 1-19). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr, E.-S. M. el-M. b. E. M. b. M. eş-Şeybânî el-Cezerî. (1417/1997). *El-Kâmil fi't-târîh* (1. bs., Ciltler 1-10). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

Kuşeyrî, E.-K. Z. A. b. H. b. A. el-. (1409/1989). *Er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Dâru'ş-Şaʿab.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (2015). *Mesnevî-i Maʿnevî* (1. bs.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd. (t.y.). *Dîvânu'l-Hallâc ve maahû ahbâru'l-Hallâc ve Kitâbu't-Tavâsîn*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Mücâhid, A. (hş. 1394). *Mecmûʿa-i ʾÂsâr-ı Fârsiyy-i Ahmed-i Gazzâlî*. İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.

Mücâhid, A. (Editör). (hş. 1388). *Şerh-i Sevânih* (1. bs.). İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.

Müslim, E.-H. M. b. el-Haccâc b. (1374/1955). *El-Câmiʿu's-sahîh* (Ciltler 1-4). Matbaʿatu ʿÎsâ Elbânî el-Halebî.

Nâgûrî, H. (hş. 1388). *Şerh-i Sevânih* (1. bs.). İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.

Öztürk, Y. N. (1996). *Hak ve Aşk Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri* (2. bs.). Yeni Boyut.

Riyâzî, Dr. H. (t.y.). *Âyât-ı Hüsn ü ʿIşk*. Geliş tarihi 18 Ocak 2026, gönderen https://sufi.ir/MysticalBooks(8).php

Sübkî, E. N. T. A. b. A. b. A. es-. (1413/1992). *Tabakātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ* (2. bs., Ciltler 1-10). Hecr li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîʿ.

Tehâniserî, N. (hş. 1388). *Bahru't-Tasavvuf* (1. bs.). İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.

Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (2. bs.). Kabalcı Yayıncılık.

Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. b. O. ez-. (1413/1993). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-aʿlâm* (2. bs., Ciltler 1-52). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

Zerrînkûb, A. (2007). *Medreseden Kaçış: İmam Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri* (2. bs.). Ağaç Yayınları.